

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Den klassiska världens medicin i 1100-talets Nyköping : bränt bolmörtsfrö
från Åkroken

Heimdahl, Jens

Fornvännen 2012(107):1, s. [56]-58 : ill.

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2012_056

Ingår i: samla.raa.se

Korta meddelanden

Den klassiska världens medicin i 1100-talets Nyköping. Bränt bolmörtsfrö från Åkroken.

Arkeologiska spår av äldre medicinska bruk är ovanliga och svåra att definiera, men är värda särskild uppmärksamhet då vår kunskap om den äldre medicinshistorien är fragmentarisk och ännu till stora delar hålls samman av oklart grundade traditionella uppfattningar. Spåren kan t.ex. utgöras av medicinska och magiska verktyg som runstavar, amuletter och kirurgiska instrument, vilka i små steg bidrar till en uppbyggnad av en fragmentarisk historik (t.ex. Zachrisson 2004; Röstberg 2009; Bergqvist 2010; Gustavson 2010; Frölich 2010; 2011). Även spår i form av örtmedicin är extremt svårgripbara, och kan i princip bara tolkas under särskilda fyndomständigheter.

Vid utgrävningar år 2010 i Kvarteret Åkroken 3 i Nyköping gjordes fynd som tyder på medicinskt bruk av bolmört genom rökning i smärtstillande syfte. Bolmörtens som smärtstillare är välkänd från tidigmodern tid och framåt, och har ett tydligt ursprung i klassisk lärdom, men det inhemska bruket under järnåldern och medeltiden är till stora delar okänt. Jag har tidigare i dessa spalter försökt sammanfatta kunskapsläget kring bolmörtens äldre kulturhistoria (Heimdahl 2009), och framhöll då att ett äldre bruk som smärtstillande medel var ett visserligen rimligt, men ännu löst antagande. Dittillsvarande indicier pekade snarast mot ett magiskt bruk utan självklar koppling till bolmörtens farmakologiska egenskaper. De nya fynden ställer saken i ett nytt ljus, och ger nya perspektiv på den tidiga örtmedicinen.

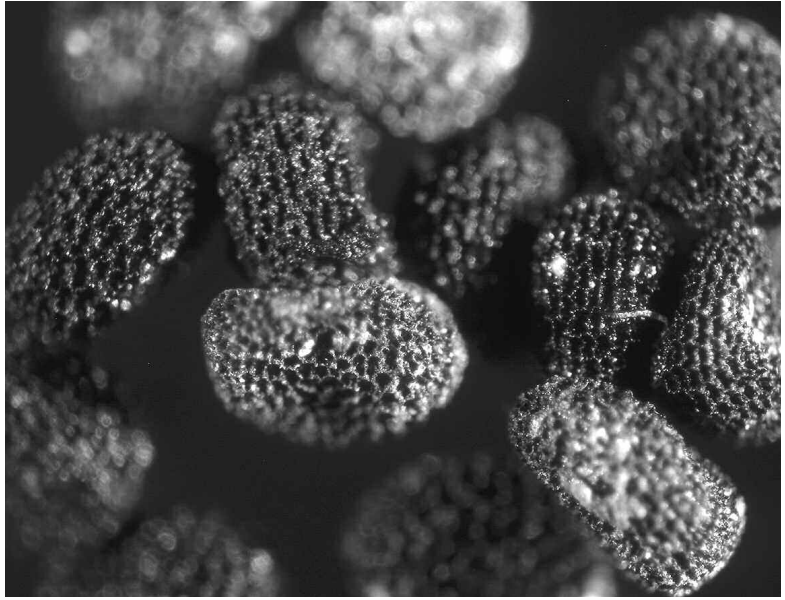
I diskussionen om bolmörtens som magiskt och/eller farmakologiskt medel berör vi en medicinhistoriskt delikat fråga. Beskrivningen av den forntida läkekonsten hemfaller ibland till en vilseledande uppdelning mellan dess verkliga och inbillade effekter (en välbekant diskussion från folkloristiken och antropologin). I en skambelegd vidskeplig fornmedicin försöker man finna korn av »riktig kunskap» som är mer passande som frön till modern vetenskaplig medicin. Sep-

arationen kan dock vara vilseledande när man försöker förstå forntida medicinska föreställningar och tänkande, och riskerar att ge intrycket att den bestod av en rationell del som byggde på empiri och en vidskeplig del som byggde på missuppfattningar – stundom beskriven med lustifikation. Vi måste förutsätta att empirin var en självklar del i forntidens läkekonst, men att denna, då liksom nu, måste tolkas inom ramarna för tidens ontologi. Det är också viktigt att betrakta den forntida medicinen som ett komplext idésystem. Iakttagna effekter av en behandling kunde tolkas olika beroende på vad man betraktade som rätt väg till bot. Svette, feber, diarré och kräkningar kunde både vara illavarslande och önskvärda. Samtidigt måste vi se strävan att agera inom, och lita till, en definierad tradition som en social förutsättning för medicinskt utövande, (då som nu. Ur ett socialt perspektiv utövades (och utövas fortfarande) en väsentlig del av medicinen under trycket av auktoritär tradition.

Samtidigt finns det förstås också ett värde i att undersöka i vilken grad den forntida örtmedicinen faktiskt fungerade, detta för att försöka urskilja hur behandlingar motiverades. Men här finns många fallgropar. Inte minst för att man inom forntida medicin var hänvisad till enstaka personliga observationer (utan kvantitativ bedömning, blindtest med kontrollgrupp etc.). Det är alltså inte säkert att användningen av ett preparat som vi idag godkänner som fungerande faktiskt motiverades med just denna egenskap i den äldre medicinen. Och omvänt kan bruket av farmakologiskt verkningslösa mediciner mycket väl ha motiverats empiriskt.

Det finns dock ett slags preparat vars verkan är tydlig, och vars användning är lättare att föreställa sig som grundad i empiri, nämligen starkt giftiga substanser som i små doser verkar bedövande, sövande eller rusframkallande. Man föreställer sig lätt en efterfrågan på smärtstillande pre-

Fig. 1. Bränt bolmörtsfrö från en spisrest i Åkroken, Nyköping, 1100-talet. Fröernas storlek är i genomsnitt 1,5 mm. —Burnt henbane seed from a hearth context in 12th century Nyköping. The size of the seeds is app. 1,5 mm.

parat och en självmedicinering med omedelbar och konkret subjektiv upplevelse. De verkliga medicinska effekterna tolkades säkert i termer som inbegrep magisk-religiösa uppfattningar, men liknande föreställningar kring en växt kan parallellt ha existerat även på andra grunder. Bolmörtsfrö är ett bra exempel på ett sådant preparat. Dess användning i magiska amuletter kan både ha motiverats genom växtens farmakologiska egenskaper, vilket förefaller rimligt utifrån ett antikt recept, men också på helt andra grunder – vilket skulle kunna vara fallet när vi ser till sammansättningen av en vikingatida amulett från Fyrkat (Heimdahl 2009). När det gäller det nya fyndet från Nyköping kan det däremot primärt ha varit växtens farmakologiska egenskaper som motiverat bruket, vilket därmed inte utesluter att det skett inom ramen för vad som betraktades som magi.

Nyköpingsfyndet (fig. 1) består av 102 stycken förkolnade bolmörtsfrön. De påträffades i omlagrade men stratigrafiskt låsta spisrester som återanvänts i en syll till ett hus byggt någon gång mellan år 1170 och 1220 e.Kr. Sammansättningen av stenar, lera, aska, träkol och matrester i form av förkolnad spannmål och fiskfjäll är identisk med närliggande husspisar *in situ*. Eftersom fyn-

det, trots omlagringen, kan knutas till en spisfunktion tillhör det en äldre fas, förmodligen 1100-talets mitt eller senare hälft. I materialet påträffades inga andra spår av brända ogräs eller annat växtmaterial som kunde indikera att bolmörten varit en del av en åkerogräsflora som hamnat i spisen tillsammans med spannmålen. I de fall där ogräsflora förekommer tillsammans med säd i spisarna ser sammansättningen helt annorlunda ut, och bolmörten verkar inte ha förekommit som åkerogräs i Nyköpingstrakten under perioden. Däremot kan bolmörten ha odlats eller förekommit i stadens ruderaflora, och den påträffas också i lämningarna från platsens vikingatida bebyggelse. Den stora mängden frön i spisen pekar på möjligheten att bolmörten insamlats eller skördats, och medvetet hanterats i spisen i form av frön eller kanske som hela frökapslar.

Intressanta paralleller till handhavandet av bolmörtsfrö i samband med eld och spisar finns i texter från 1600-talets Sverige. Man instruerar om hur bolmörtsfrö skall rostas över eld, eller på hett järn, och röken ledas in i munnen till tandverksbot (t.ex. Månsson 1642, s. 252–253; Tillhagen 1962, s. 164; Svensson & Wigren-Svensson 2005, s. 456). Samma metod beskrevs också på flera andra håll i Europa, t.ex. av drottning Elisa-

beths örtkännare John Gerard, i verket *Herball: A Generall Historie of Plants* 1597 (till stor del en översättning av holländaren Rembert Dodoens örtabok från 1554). Men metoden att röka bolmörtsfrö till smärtlindring är äldre än så, och kan spåras tillbaka till den romerske läkaren Scribonius Largus *De Compositione Medicamentorum* från första århundradet e.Kr. (al Hamdani & Wenzel 1966). Metodens spridning tydliggör den antika medelhavsmedicinens inflytande på nordeuropeisk tradition.

Rökandet av bolmörtsfrö behöver inte bara ha varit knuten specifikt till tandverksbot. Rökningen kan också ha inhalerats för att uppnå allmän bedövning, rus och kanske även verkat som sömnmedel. Men vi skall också minnas att eld och brännande i samband med läkekonst även var knuten till magin. I beskrivningarna, både de tidigmoderna och de antika, finns noteringar om hur maskar skulle orsaka tandvärk, och att de kunde tvingas fram vid bränningen (möjligen en idé kopplad till att grodden kunde skjutas fram vid upphettningen). Samtida inhemska källor (Havamal och runstavar) dokumenterar en utbredd uppfattning om att det sjuka, eller sjukdomsdemonerna, kunde brännas bort eller fördrivas med eld (Tillhagen 1962, s. 10; Röstberg 2009). I föreliggande fall kan vi bara spekulera därom, men det är ett exempel på den svärm av kompletterande tolkningsvägar som står till buds vid sidan om den rent farmakologiska förklaringen av smärtstillning genom rökning.

Vi har alltså goda skäl att tro att 1600-talets välbelagda rökning av bolmörtsfrö vilade på en betydligt äldre inhemska medicinsk tradition, med rötter i antika källor, och möjligen hitkommen före kristendomen. Fynden i Nyköping är ungefär ett århundrade äldre än stadens franciskanerkonvent, vilket kan visa på en medicinsk praktik som utövades oberoende av klostren. Detta utmanar en traditionell bild av kyrkan och kloster-

väsendet som bärare och introduktör av den klassiska lärdomen under senmedeltiden. Bilden av ett förkristet Skandinavien under starkt inflytande av övriga Europa och Medelhavskulturer-na stärks.

Referenser

- Bergqvist, J., 2010. Kropp, själ och läkekonst. Kulturhistorisk tolkning av medicinska föremål från Vreta kloster. Tagesson, G. et al. (red.). *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Stockholm.
- Frølich, A., 2010. Lægekunst i Uppåkra. Hårdh, B. (red.). *Från romartida skalpeller till senvikingatida urnespännen: nya materialstudier från Uppåkra*. Uppåkrastudier 11. Lund.
- 2011. Helgö: a place for surgical treatment or sacrifice – or both. Arrhenius, B. & O'Meadhra, U. (red.). *Excavations at Helgö 18. Conclusions and new aspects*. KVHAA. Stockholm.
- Gustavson, H., 2010. Sårfeberbenet från Sigtuna. *Sigtuna Dei* 2010. Sigtuna.
- al Hamdani, M. & Wenzel, M., 1966. The worm in the tooth. *Folklore* 77:1. London.
- Heimdahl, J., 2009. Bolmörtens roll inom magi och medicin under den svenska förhistorien och medeltiden. *Fornvännen* 104.
- Månsson, A., 1642. *En myckit nyttig örta-book*. Stockholm. Faksimilutgåva B. Blomstrand et al., Stockholm 1987 & 1998)
- Röstberg, M., 2009. Hemdrupstaven. Ett redskap för medicinsk magi. *Fornvännen* 104.
- Tillhagen, C-H., 1962. *Folklig läkekonst*. 2:a upplagan. Stockholm.
- Svensson, R. & Wigren-Svensson, M., 2005. Bolmört. Tunón, H. et al. (red.). *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige, band 2*. Stockholm.
- Zachrisson, T., 2004. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. Andrén, A. et al. (red.). *Ordning mot kaos. Världsbild och kosmologi*. Lund.

Jens Heimdahl

Riksantikvarieämbetet UV-Mitt
Instrumentvägen 19
SE-126 53 Hägersten
jens.heimdahl@raa.se